

## K OTÁZKE SAKRÁLNEHO A K OTÁZKE VÝVOJA MORÁLNYCH PRAVIDIEL

TOMÁŠ ZÁLEŠÁK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

ZÁLEŠÁK, T.: On the Sacral and On the Development of Moral Rules  
FILOZOFIA 55, 2000, No 1, p. 1

The rise of the modern world has been from its beginning on accompanied by the reflections on the decline of culture. The breakdown of the traditional behavioural norms used to be related to the rise of political criminality, which until recently seemed to have replaced the religious fanaticism, inquisition and Crusades. It seems today, that we witness the end of the "political era", the era of great secular ideologies, which in our century have mobilized unprecedented destructive powers. And the threat of extremisms is still present.

The argument of the paper is designed to show the fundamental meaning of the moral rules for the functioning and further development of the society, as well as the threat represented by the breakdown of these rules, sometimes related to as transcendental. The notion "transcendental" points out to the limits of our intellect. It is then not surprising, that the moral rules as a part of cultural heritage have been up to now sanctioned by religion. The paper therefore begins with the explanation of the concepts of religion and culture. The examination focuses on so called "west" cultural region.

Vznik moderného sveta bol od počiatku sprevádzaný poznámkami o úpadku kultúry. Rozpad tradičných noriem správania sa už dlho dáva do súvislosti so vzostupom politicky motivovanej zločinnosti, ktorá, ako sa donedávna zdalo, mala vystriedať náboženský fanatizmus, inkvizíciu a križiacke výpravy. Dnes sa zdá, že sme na konci "politickej" epochy, epochy veľkých svetských ideológií, ktoré v tomto storočí zmobilizovali nebývalý ničivý potenciál. Nezdá sa však, že by hrozba extrémizmov skončila. Mnoho súčasných udalostí svedčí skôr o opaku.

V tejto úvahe sa pokúsim ukázať zásadnú dôležitosť morálnych pravidiel pre fungovanie a vývoj spoločnosti a nebezpečenstvo vyplývajúce z rozpadu týchto pravidiel, ktoré nie sú uvedomelým ľudským výtvorom. Niekedy sa označujú ako transcendentné. Hoci pod pojmom "transcendentný" nemusíme nutne vidieť "nadprirodzeno", toto slovo nás upozorňuje na isté hranice schopností nášho intelektu. Preto nás nemôže prekvapiť, že morálne normy, ktoré sú súčasťou kultúrnych hodnôt odovzdávaných z generácie na generáciu, boli v doterajších dejinách do značnej miery *nábožensky sankcionované*. Preto začneme svoju úvahu osvetlením charakteru toho, čo budeme v našom texte rozumieť pod "náboženstvom" a "kultúrou". Z pochopiteľných dôvodov sa zameriam predovšetkým na kultúrnu oblasť bežne nazývanú "západná".

**Náboženstvo a kultúra.** Pojem kultúry možno odvodzovať od latinského slovesa *colere*, ktoré znamená "obrábať", "pestovať", "ošetrovať", "chrániť", "vzdelávať" a tiež "vážiť si", "mať v úcte" [1]. Významovo splyva s obrábaním pôdy a všeobecne týka sa milujúcej starostlivosti a ochrany, ktorá sa podľa Arendtovej **"ostro líši od každého pokusu podrobiť prírodu ľudskému panovaniu"**. Týka sa tiež kultu bohov a starostlivosti o ich potreby ([2], 136). Táto interpretácia naznačuje súvislosť medzi *kultúrou* ako činnosťou sprístupňujúcou doposiaľ drsnú a divokú prírodu a kultom

bohov, teda *náboženstvom*. Náboženstvo, *religio*, je slovo, ktoré má významový koreň v slovese "viazať" (*ligare*), a doslova ide (v Ciceronovom chápaní) o "spätne naväzovanie", neustále rozpomínanie sa na počiatok. V rímskom chápaní išlo o zviazanosť s minulosťou, ktorá mala pre sebachápanie Rimanov zásadný význam, lebo minulosť, to bolo založenie Večného mesta, kľúčový bod v dejinách. Akákoľvek nová udalosť alebo počin sa museli spätne uviesť do súvislosti a súladu s historickým aktom založenia (*fundatio*). Byť *religióznym* znamenalo byť *zviazaný s minulosťou* ([2], 39-40). Politická a náboženská činnosť, uctievanie bohov, predkov a rozpomínanie sa na slávne udalosti tvorili v praxi jeden celok. Aj starozákonné hebrejské sloveso *abád*, označujúce bohoslužbu, je významovo spriaznené s latinským slovesom *colere* [3].

Od samého počiatku bol teda pojem kultúry v úzkej spätosti s náboženstvom, tradíciou a autoritou. Je sporným vynálezom moderného myslenia, že kultúra môže existovať nezávisle od náboženstva alebo že medzi kultúrou a náboženstvom existuje akýsi voľný a náhodný "vzťah" ako medzi dvoma odlišnými a navzájom nezávislými entitami. Je pravda, že kultúrne prvky môžu nejaký čas existovať aj po odtrhnutí od svojho náboženského základu a pravda je aj to, že v dejinách sa útoky proti kultúre viedli často z náboženských pozícií. Napriek tomu je oprávnená pochybnosť, či sa niekedy nejaká kultúra mohla vyvinúť bez náboženského základu a či vôbec môže kultúra bez tohto základu trvalo prežívať a rozkvítať. To by nás zase nemalo viesť k záveru, že vo svete existuje čosi ako "čisté" náboženstvo bez akejkoľvek konkrétnej kultúrnej podoby, ktorá je vo vzťahu k náboženskej "podstate" len akousi náhodnosťou a ktorú možno opomenúť (iba že by sme mali na myslí spoločnosť anjelov). V našej úvahe sa budem zaoberať predovšetkým konkrétnymi historickými podobami náboženstva. Budem zohľadňovať aj skutočnosť, že tieto konkrétne podoby sa vyvíjajú.

Vývoj čiže *evolúcia* predpokladá spracovávanie nových informácií, podmienené *minulým* a v kontexte minulého. Evolúcia je neplánovateľná, nemožno ju vedome usmerňovať ani predpovedať jej výsledky. Kultúra a morálne pravidlá, ktoré sú jej súčasťou, budú mať tomu zodpovedajúci charakter. Zápas o budúcnosť je neoddeliteľný od rešpektovania zdedených hodnôt. Budúcnosť je nevyspytateľná, neznáma a predstavuje pole možností. Minulosť je skúmateľná, známa a nemenná. Jej charakter vymedzuje všeobecné náznaky budúcnosti, ktorej taktó môžeme vyjsť v ústrety s istou odvahou, hoci o nej nič presné nevieme. Ak však minulosť upadá do zabudnutia, budúcnosť sa stáva znepokojivou a nepriateľskou. Keď človek, ktorý zabudol na vlastnú minulosť, pozerá do budúcnosti, jeho pohľad je zmätený a nechápajúci. Zabudnutá minulosť sa potom vracia nepredvídateľne a v desivých podobách. Omyly sa opakujú a my nemáme nástroj na ich včasnú rozpoznávanie.

Vývoj a charakter náboženstva, morálky a spoločnosti teda spolu súvisia. Z našich úvah môžeme na tomto mieste pokojne vypustiť dišputy o "prirodzenom" a "zjavenom" náboženstve. Zatiaľ nám postačí konštatovanie, že religiozita (alebo, ak chceme, "viera v posvätno") je neoddeliteľná od ľudskej spoločnosti, hoci sa pre ňu môže stať aj nebezpečnou. Napriek opakovanému a ťažkému zlyhávaniu náboženstva ako opory spoločnosti a šíriteľa morálky nemožno mu v týchto otázkach uprieť nanajvýš dôležitú úlohu. Ak dokážeme, že rozpad tradičných náboženských predstáv mal za následok vznik moderných totalitných ideológií, potom by sa provokatívna téza Hannah

Arendtovej mohla potvrdiť. O tom, ako takéto ideológie vznikli a ako sa uplatnili, si povieme viac na inom mieste. Možno však vo všeobecnosti povedať, že ich vzostup je prejavom načrtnutej krízy kultúrneho vývoja, ktorý dospel do štádia, keď je schopný zničiť sám seba aj svojich nositeľov. Nevieme predpovedať, do čoho takýto vývoj vyústi. Súčasťou ľudskej inštinktívnej výbavy je však aj vôľa čeliť rozpadu hodnôt, ktoré ľudskú identitu udržiavajú pri živote. Túto vôľu si musíme zachovať.

**Evolúcia a "posvätnosť" morálky.** Než si overíme platnosť tézy, že rozpad tradičných náboženských predstáv mal za následok vpád nebývanej zločinnosti do modernej politiky, najmä v podobe zločinov *totalitných politických režimov*, pozrieme sa bližšie na charakter morálky, ktorý pokladám z hľadiska pochopenia zmien morálneho správania v modernej spoločnosti a v súvislosti s nimi aj zmien v politike za kľúčový.

Predchádzajúce úvahy nám dovoľujú vysloviť niekoľko predbežných záverov: 1. morálne normy ako súčasť kultúry majú individuálny základ prekračujúci rozum; 2. zdá sa, že pokusy vytvoriť novú morálku na "racionálnom" základe viedli v doterajších dejinách k neblahým dôsledkom; 3. rozpadajúca sa náboženská morálka sa často nahrádza morálkou politického revolučného aktivizmu (ten nadobúdal v dejinách neraz asketické črty).

Ako si ukážeme, tieto závery navzájom súvisia. Na podporu toho tvrdenia začneme s príkladom argumentácie Davida Huma. Ten odhalil, že *naše morálne zásady nie sú odvodené z rozumu ("not deriv'd from reason")*. Nie sú ani v prísnom slova zmysle "prírodné", pretože v ľudskej povahe nemožno nájsť motív, ktorý by bol od nich oddelený, ale nie sú ani "umelé" v tom zmysle, že by sme ich mohli vymyslieť a skonštruovať.

"Z tohto všetkého vyplýva, že nemáme žiadny iný skutočný ani univerzálny motív na dodržiavanie zákonov spravodlivosti, iba samotnú spravodlivosť a záslužnosť tohto dodržiavania; a keďže žiadny čin nemôže byť spravodlivý či záslužný, ak nemôže povstať z nejakého oddeleného motívu, dostávame tak jasnú sofistiku a naše uvažovanie končí v kruhu. Ak preto nechceme pripustiť, že príroda splodila sofistiku a urobila ju potrebnou a nevyhnutnou, musíme pripustiť, že cit pre spravodlivosť a nespravodlivosť nie je odvodený z prírody, ale vzniká umelo, hoci nevyhnutne zo vzdelania a ľudských konvencií." ([4], 535)

Pokiaľ Hume používa slovo "umelý" (*artificial*), nemyslí tým, ako sme už uviedli, uvedomelú konštrukciu: "Aby som sa vyhol pohoršeniu, musím tu upozorniť, že keď popieram existenciu spravodlivosti ako prirodzenej cnosti, používam slovo *prírodný* iba ako protiklad slova *umelý*. Inak povedané, keďže žiadny princíp ľudskej mysle nie prirodzenejší než zmysel pre cnosť, ani žiadna cnosť nie je prirodzenejšia než spravodlivosť. ... možno ju nazvať prirodzenou tak ako čokoľvek iné vyplývajúce bezprostredne z pôvodných princípov bez zásahu myšlienky či reflexie. Napriek tomu, že pravidlá spravodlivosti sú *umelé*, nie sú *svojvoľné*. Môžeme ich dokonca nazvať aj *prírodnými zákonmi*; ak pod prirodzeným chápeme to, čo je obvyklé pre ktorýkoľvek druh, alebo dokonca ak naše chápanie obmedzíme na to, čo je od druhu neoddeliteľné." ([4], 535-536)

Pohľad obohatený znalosťou zákonov evolúcie nám po poučení humovským skepticizmom umožní chápať morálku ako dielo *tradície* ([5], 16-33; [6], 45). Pod tradíciou rozumiem súbor odovzdávaných schém, ktoré nie sú súčasťou genetickej výbavy človeka, a teda nie sú "prirodzené" v biogenetickom zmysle, ale nie sú ani rozumovou konštrukciou, na ktorú sme mohli prísť sami vedomým úsilím, nie sú teda "umelé" v zmysle konštruktivistickom. Odovzdávajú sa predovšetkým prostredníctvom učenia a napodobňovania. Preto sú "prirodzené" zvláštnym spôsobom: "Ľudstvo je vynachádzavý druh", hovorí David Hume, "a tam, kde je invencia samozrejماً a absolútne nevyhnutná, môžeme ju nazvať prirodzenou tak ako čokoľvek iné, čo vychádza bezprostredne z pôvodných princípov, bez zásahu myšlienky alebo reflexie." ([4], 536)

Morálka človeka ako spoločenského tvora sa teda "prirodzene" prenáša tradíciou vo forme "predsudku" (ako by povedal *Burke*), z ktorého je odvodená "povinnosť", ktorá sa v istom zmysle "stáva súčasťou našej prirodzenosti" ([7], 183)<sup>1</sup>, samozrejme nie v biogenetickom zmysle. Nie je tu prítomný "zásah myšlienky či reflexie", teda morálka nie je našou "rozumnou voľbou". Napriek tomu predstavuje nárok na naše správanie, spoluurčuje naše čítanie a vplýva na naše zmýšľanie.

Nevieme presne rekonštruovať, ako sa postupne vyvíjali spôsoby správania, vďaka ktorým sa prenášala spoločensky blahodarná morálka z generácie na generáciu. Tieto normy mali pravdepodobne náboženské zdôvodnenie a ritualizovanú formu a preživali prirodzenou selekciou triediacou množstvo rôznych spôsobov správania, ktoré vytvorila Hume spomenutá ľudská vynachádzavosť podmienená istými všeobecnými biogenetickými predpokladmi a tlakom prostredia. (Stúpenec Freudovej psychoanalýzy by túto vynachádzavosť akiste označil za neurotickú.) Prehistorický človek sa "človekom" nestal zo dňa na deň, ale sa ním postupne a neplánovane *stával* práve v priebehu dlhého a dodnes neukončeného procesu, v ktorom si osvojoval normy správania, ktoré mu umožnili nebývalý materiálny aj *intelektuálny rozvoj*. Posledné slová treba zdôrazniť, aby sme pochopili, že stav myslenia, ktorým dnes disponujeme a na ktorý sme dnes takí hrdí, nestal ako autor na počiatku tohto vývoja, ale je práve jeho *výsledkom*. Odtiaľ pramení *neodvoditeľnosť* našich morálnych zásad z našich rozumových úvah, ktorú odhalil a opísal Hume.

Táto neodvoditeľnosť navodzuje predstavu istej *nezištnosti* morálneho konania. Ak by totiž morálka mala podliehať racionálnemu zvažovaniu dôsledkov morálneho správania, pravdepodobne by sa dalo iba tým pravidlám, ktoré vykazujú *bezprostredný* hmatateľný pozitívny *účink* pre konajúceho. (Na okraj podotýkam, že prísľub okamžitých výsledkov je jedným z hlavných lákadiel totalitných ideológií.) Tak to však v prípade morálky nie je, poznáme to zo skúseností bežného života. Prečo sa potom morálne pravidlá napriek tomu naďalej prenášajú? Odpoveď môže znieť: pretože vytvárajú spoločenský rámec, v ktorom môže jednotlivec požívať väčší priestor na sledovanie svojich záujmov, ako aj väčšiu bezpečnosť v rámci tohto priestoru, ktorý navyše odovzdáva svojim potomkom atď... Takto však bežný človek neuvažuje. Nemá na to čas, priestor, väčšinou ani schopnosti. Morálne pravidlá navyše nie sú *priamo*

<sup>1</sup> Pod "predsudkom" (*prejudice*) rozumie autor akékoľvek nereflektované presvedčenie. V tejto súvislosti pripomínam aj Ciceronov výrok citovaný v ([5], 16): "Consuetudo est quasi altera natura" (Zvyk je akoby druhá prirodzenosť).

určované jeho genetickou výbavou. Do hry tu vstupuje kultúrny proces učenia a napodobňovania, prostredníctvom ktorého si človek osvojuje množstvo *nereflektovaných* pravidiel správania. Spoločenský systém, ktorý takto vzniká, je podopieraný dodržiavaním pravidiel, ktorých zložitosť a spôsob fungovania nie je výsledkom ľudských plánov a zámerov. Ak tieto pravidlá začneme posudzovať z hľadiska merateľného prospechu jednotlivca, vystavujeme ich tým riziku zničenia. To isté sa stane vtedy, ak ich začneme testovať podľa toho, či zodpovedajú vrozeným inštinktom.

Keď zoberieme do úvahy uvedenú teóriu, ľahšie si utvoríme predstavu o tom, akú úlohu mohlo pri vývoji zohrať náboženstvo. Ponecháme bokom skutočnosť, že Hume bol voči náboženstvu, mierne povedané, podozrievavý (o jeho kritike si povieme viac na inom mieste). Ak uznávame, že podstatou morálneho konania je istý stupeň nezištnosti, potom by sme mali uznať, že konanie pre spásu "mimo nášho sveta" je asi najradikálnejšou podobou mravného konania u bežného ľudského jednotlivca. Napriek realite historického vývoja svetových náboženstiev s ich etikou, ktorá bola vždy v praxi kompromisná, vyhlasovaná indiferentnosť k "tomuto svetu" v teórii vlastne znamená, že z mravného konania nemá jeho nositeľ nijaký priamy a citeľný osobný prospech - totiž prospech, ktorý by sa dal pochopiť v rámci tohto sveta a ktorý teda "prirodený človek",<sup>2</sup> nemôže chápať. Ten je totiž človekom riadiacim sa iba účelom vypočítateľného prospechu alebo svojimi biologickými pudmi ako zvierat, ktoré však práve preto *nemôže byť morálnou osobou*. Aj taký v mnohom odlišný autor ako *Émile Durkheim* pripúšťa, že charakter morálneho pravidla je analogický charakteru posvätného predmetu [8]. Na jednej strane ho uctieваме a chránime, zároveň však predstavuje nárok, pred ktorým utekáme.

Náboženstvo teda chápem ako súčasť podmienok ľudskej existencie; nie ako prechodný jav vo vývoji ľudskej spoločnosti ale ako jeho trvalú súčasť. Zdá sa, že keď tradičné náboženstvo zrastené s kultúrou a ľuďmi spontánne prijímané vykážeme "na smetisko dejín", vracia sa v čudne pokrivenej podobe: vo vyčíňaní bláznivcov, šarlatánov a - *last but not least* - radikálnych ideológov.

**Kríza evolúcie.** Napriek tomu, že Hume ešte s pojmami evolučnej teórie nepracoval, jeho myšlienky nás privádzajú až na jej prah. A keď jeho mladší súčasník Adam Smith upozornil na zložitosť ľudských vzťahov na poli slobodného ekonomického podnikania a na ich prekvapujúce spontánne vznikajúce výsledky, bola už pripravená cesta pre Darwina. Ten ako prvý formuloval ucelenú evolučnú teóriu na poli vývoja biologických druhov. V humanitných vedách sa táto teória, žiaľ, stala obeťou dezinterpretácie sociálnych darvinistov, ktorý podcenili odlišnosť a samostatný priebeh kultúrneho vývoja u človeka a redukovali ho na jeho biologickú podstatu. Tento omyl viedol až k vulgárnym teóriám o "prežití schopnejšieho", propagujúcim surovú vôľu a bezohľadnosť proti usporiadanému a slušnému správaniu. Svoju pokrivenú odozvu našiel sociálny darvinizmus aj v hysterických výlevoch nacistických ideológov o "nakazenosti" germánskej rasy cudzorodými elementmi, ktoré podkopávajú jej životnú silu. Útoky proti náboženstvu boli ďalším nezamýšľaným dôsledkom Darwinovej teórie.

<sup>2</sup>Porovnaj: *1. Kor. 25, 14*: "Prirodený človek ... neprijíma veci Ducha Božieho, lebo sú mu bláznovstvom..."

Tieto útoky nie sú dostatočne odôvodnené a sám Darwin podľa všetkého nemal nič také v úmysle.

V skutočnosti je prirodzeným evolučným produktom práve morálka, ktorá vedie k rešpektovaniu pravidiel umožňujúcich nielen väčšiemu množstvu ľudí ale aj rozličnejším ľudským typom požívať výhody civilizovaného života a uplatniť sa v ňom. Inými slovami: morálka, ktorá umožňuje lepší život, a to pre väčší počet ľudí, si zaslúži našu ochranu a je naozaj morálkou prirodzenou, pretože je vlastná človeku ako druhu. Nemožno ju nazývať neprirodzenou iba preto, že nie je priamo biologicky určená a jej vzorce sa preto v rôznych kultúrach líšia.

Ak porovnáme priebeh biologickej evolúcie s evolúciou kultúry, zistíme, že kultúrny vývoj, ktorému práve človek vďačí v nebývalej miere za svoju dnešnú hmotnú aj intelektuálnu úroveň, prebieha oveľa rýchlejšie. Odlišné zakrivenie dvoch vývojových línií, ktoré sa nám takto ukazuje, znamená, že ľudský druh môže v istom časovom rozpätí (z hľadiska biologického vývoja zanedbateľného) vykazovať značne odlišné úrovne kultúry. Preto nás nemôže prekvapovať, že vysokorozvinuté formy ľudskej kultúry v tomto zmysle vyvolávajú práve u človeka napätie vo vzťahu k biologicky podmieneným vzorcom správania, ktoré sú v našich génoch zakorenené vo forme *vrodených inštinktov*. Tieto *naučené*, ale *nie vrodené* vzorce správania možno zničiť ľahšie než vzorce vrodené, ktoré sú ale v nekultivovanom stave nezlučiteľné s požiadavkami rozvinutej civilizácie. Tradícia, ktorá sa niektorým autorom zdá byť dôležitá, a to až do takej miery, že od jej zachovania možno závisí prežitie ľudského druhu, sa takto dostáva do zovretia dvoch nepriateľov: z jednej strany je to racionalista naivného typu, ktorý odmieta tradíciu a jej výtvory nespĺňajúce racionálne požiadavky; na strane druhej je to romantik, ktorý odmieta civilizáciu ako neznesiteľnú, obľudnú a nemravnú, pretože nezodpovedá našim "prirodzeným" (rozumej: vrodeným) inštinktom. Ak stojíme pred poriadkom, ktorý sa prieči našim citom a ktorý navyše nedokážeme ani "rozumne" zdôvodniť, potom je takýto poriadok vážne ohrozený.

Smer vývoja krehkých morálnych systémov prenášaných tradíciou a sankcionovaných náboženstvom môžeme vo všeobecnosti chápať ako smer od pravidiel, ktoré utužovali malé spoločenstvá, v ktorých sa všetci členovia osobne poznali, k pravidlám zložitejších systémov, v ktorých sú už vzájomné vzťahy abstraktné a neosobné. S rastom populácie sa kvalitatívne menila aj povaha vzťahov, a to smerom k väčšej zložitosti a abstraktnosti. Podobne sa vyvíjalo aj náboženstvo, ktoré tieto pravidlá sankcionovalo od svojich primitívnych podôb až po zjemnelé a vznešené podoby, ktoré na človeka kladú všeobecnejšie, ale aj vyššie nároky. Morálne pravidlá v rámci menšej a uzavretejšej skupiny sú recipročnejšie, ale zároveň určujú detailnejšie a početnejšie požiadavky na život jednotlivca. Deje sa to, paradoxne, bez väčších protestov, pravdepodobne preto, že takéto morálne správanie dostáva viditeľnejšiu a bezprostrednejšiu "odmenu" v rámci pevnejšie zomknutej skupiny, ktorej príslušníkov spája viac spoločných cieľov. V rastúcej spoločnosti, kde sú vzťahy čoraz abstraktnejšie, klesá "viditeľnosť" výsledkov vlastnej činnosti v podobe prospechu konkrétnych jednotlivcov a skupín. To už nevyhnutne protesty vyvoláva. Účel takejto morálky sa stáva pre človeka ťažko pochopiteľným. Môže ju nanajvýš preberať "z predsudku", ktorý bude mať s najväčšou pravdepodobnosťou náboženskú povahu, alebo ju druhotne reflektovať tak

ako autor tohto textu. Máme ale dobrý dôvod pochybovať o tom, že čisto rozumová reflexia môže ľudí (či aspoň ich väčšinu) primäť k morálnemu správaniu, najmä v situáciách vyžadujúcich okamžité rozhodovanie. Morálne pravidlo nemá povahu rozumného dôvodu, skôr charakter "sentimentu", ako to rozpoznali aj škótski morálni filozofi.

Jedným z hlavných aspektov evolúcie je *adaptácia*. Tento proces sa uskutočňuje prijímaním nových informácií a ich spracovaním na strane vyvíjajúceho sa organizmu. Adaptácia je teda v podstate *kognitívny proces*. Túto podstatu adaptácie treba poznať, aby sme si uvedomili, že ak existuje vôbec nejaké kritérium vyspelosti evolučného výsledku, je to množstvo spracovaných informácií. Jedine v tomto zmysle budem v nasledujúcom texte hovoriť o viac či menej vyspelých systémoch ([6], 38-40). Z kognitívneho charakteru, ktorý adaptácia vtlača procesu evolúcie, vyplýva, že evolúciu nemožno plánovať. Nemôžeme totiž dopredu vedieť, aké informácie bude jednotliviec či druh musieť spracovať. A spracovanie každej ďalšej informácie určuje nový smer a spôsob spracovania ďalších informácií. Konkrétny výsledok vývoja v budúcnosti teda závisí od skutočností, ktoré doteraz nepoznáme, a preto nemožno predpovedať ani dôsledky ich ďalšieho spracovania. To platí pre biologický vývoj rovnako ako pre vývoj kultúrny a spoločenský. Behom času sa nám vďaka evolúcii odkrývajú predtým netušené možnosti. Priebeh evolúcie možno študovať "ex post". Možno v princípe "prečítať" celý jej priebeh ústiaci do jej rôznych výsledkov. Nemožno však, rešpektujúc jej skutočnú povahu, objaviť smer jej budúceho priebehu. Môžeme samozrejme poznať evolučné zákony v zmysle abstraktných princípov jej priebehu. Nemožno ale predpovedať, k akým konkrétnym výsledkom tieto princípy povedú.

Z poznatkov o evolúcii je známe, že vysoko špecializovaná adaptácia v istom smere sťažuje adaptáciu na prípadné nové, zmenené podmienky. V čase zmeny adaptácie je druh všeobecne viac ohrozený. Ak sa pozrieme na evolúciu morálnych pravidiel cez túto skutočnosť, zistíme, že potreba adaptácie na nový typ spoločnosti, ktorá sa zakladá viac na neosobných vzťahoch než na osobných známostiach a tomu úmerne zložitejších interakciách, môže spôsobovať zvýšené riziko pre zachovanie ľudských hodnôt vôbec. Človek je krehkejší a neistejší a jeho prežitie ako druhu je ohrozené. Ľudský duch tápe v neriešiteľných sporoch rozumu, inštinktu a tradície. Dovoľujem si tu vysloviť domnienku, že otrasy ohrozujúce v dvadsiatom storočí samotné základy civilizácie spôsobil práve náhly a vysoký nárast potreby adaptácie na nové socio-kultúrne podmienky.

Napriek tomu, že "zmena adaptácie" smeruje k abstraktnejším a všeobecnejším pravidlám týkajúcim sa väčších skupín s nepomerne zložitejšími interakciami, treba vysloviť varovanie: nemali by sme sa domnievať, že "staré" pravidlá máme zahadzovať. To by bola najnebezpečnejšia dezinterpretácia našich úvah. "Starý svet" naďalej existuje v mnohých nenahraditeľných sociálnych štruktúrach - napríklad v rámci rodiny, ktorá ako hodnota je stále kľúčová a dôležitá. Bez tejto inštitúcie si nemožno predstaviť "civilizovaný" život ani život primitíva. Aj bizarné a z nášho pohľadu neodôvodnené predstavy a normy môžu mať veľký význam pre fungovanie ľudských spoločností. Staré pravidlá nie vždy zanikajú. Musia však bolestivo hľadať súlad s abstraktnejšími pravidlami, ktoré si vyžaduje rozvinutá civilizácia. Možno sa domnievať, že zrýchlený

vedecký a technický rozvoj bude predstavovať ešte väčšiu záťaž pre ľudí, doposiaľ nevyrovnaných s výsledkami civilizačného vývoja za posledných niekoľko tisíc rokov. Človeku, ktorý sa pri formovaní svojho postoja k svetu nemôže spoľahnúť na kedysi zavedené autority a pritom sa musí silou vlastného intelektu, "zaťažného" vžitými predstavami, spracovávať zvýšené množstvo informácií o svete, ktorého zložitost' a nepochopiteľnosť geometricky stúpa, naozaj ťažko môžeme závidieť.

Tlak, ktorý pociťujeme, bude trvať dovedy, kým bude existovať nesúlad medzi požiadavkami rôznych vrstiev našej kultúry. A tento nesúlad nikdy nemôže byť úplne odstránený. Práve pokusy vyrovnat' sa radikálne s rôznymi napätiami v modernej spoločnosti viedli k rôznym experimentom s totalitárnym spôsobom vládnutia. Následky sú príliš zhubné na to, aby sme si mohli dovoliť čo i len na chvíľu veriť, že cesta vedie tadiaľto. Obávam sa ale, že rôzne formy totalitarizmu sú iba prechodnými podobami ľudskej túžby zlikvidovať napätia, v ktorých sa civilizovaný človek ocitol. Rôzne viery v možnosť vytvorenia raja na zemi zďaleka nevymreli. Strata náboženskej pokory, a rešpektu k inštitúciám, ktorý sa od nej odvíja, môže iba napomáhať týmto ilúziám, ktoré sú, žiaľ, v uvedených súvislostiach pochopiteľné. Preto nemožno ich opätovné objavovanie - či už vo forme "sekulárných" ideológií, alebo v podobe bizarných náboženských kultov - brať ako prekvapenie.

## LITERATÚRA

- [1] ŠPAŇÁR, Július, HRABOVSKÝ, Jozef: Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník. Bratislava 1987.
- [2] ARENDOVÁ, Hannah: Krize kultury. Praha 1994.
- [3] HELLER, Jan - MRÁZEK, Milan: Nástin religionistiky. Praha 1988.
- [4] HUME, David: A Treatise on Human Nature. Penguin Classics 1985.
- [5] HAYEK, F. A. von: Osudová domýšľivosť. Praha 1995.
- [6] LORENZ, Konrad: Odumírání lidskosti. Praha 1997.
- [7] BURKE, Edmund: Úvahy o revoluci ve Francii. Praha, CKD 1997.
- [8] DURKHEIM, Émile: Sociologie a filozofie. Praha 1998.

---

Mgr. Tomáš Zálešák  
Filozofický ústav SAV  
Klemensova 19  
813 64 Bratislava  
SR